

հայրն իմ ի վախճան կենաց ելից իւր ատեանց անդարձ կտակի հաստատեաց ինձ եւ մաւր իմոյ Սորիշահին՝ որ էր դուստր մեծ իշխանաց իշխանին Սարգսի, զի շինեցուք զեկեղեցիս ի գերեզմանատուն հարց մերոց ի Գանձասար, զոր սկսեալ մեր ի ՌԿԵ (1126) թուին Հայոց ազնականութեամբ բարերարին Աստուծոյ եւ ի խիել լուսամտին արեւելից մայրն իմ կրօնաւորեալ չոգաւ յերուսաղէմ երկրորդ անգամ, անդէն ի դրան Յարութեան խարազնագրեաց ճղնութեամբ, բազմամեայ ժուժկալութեամբ հանգեաւ ի Քրիստոս լուսոյ վկայութեամբ եւ անդէն պահեցաւ: Իսկ մեր գրագմածուի կենցաղոյս ի մտի եղեալ փոյթ գործոյ արարեալ աւարտունն եղեւ շնորհաւ ողորմութեան ամենազուժ Տեառն ՌՁԷ (1238) թուին, դաւատէորեալ ամենազան ձեւաւ պատկերազան յաւրինակերոս գմբէթազարդ յաւրինուածովք յաւթարութեամբ կամաց մերոց, որպէս տեսանէ Աստուած, հոգացաք զպէտս միաբանիցս զիւղարացս Մաշեղ, Հարչանտուս բոբրքոջն, մէկ լուծ Սաշենաձոր, Նորաշէնկան գետն Այգեատան, Սեղնկնի, զոր իմ հայրն էր տուեալ Սահակայն, Փուրկատուտիցն, Արծաթենիսն, որ եւ տուի խաչաւք, զբաւք, մասամբք, նշխարաւք, պատուական ձուլածոյ ամենայն սպասուք եւ հանդերձ երեւելի դարդուք ի փառս Քի Այ. եւ Աստուծով ի մեր իշխանութեան եկեղեցիքս ազատ են կամաւ տէր Վարդանայ առաջնորդի սուրբ ուխտին եւ միաբանիցս զբեցաք ժամ զաւազ խորանն բոբր տարին մեզ եւ այլ ամեն եկեղեցիքս գատիկն իւր ճրագալուցովն իմ հաւրն է Վախտանկայ, Աստուածածնին Դ. աւրն իմ մաւրն Սորիշահին եւ յայտնութիւնն իւր ճրագալուցովն իմ եղբար Չարաբէի, զաւազ սեղանն, որ իմ է, յԱստուածածնէն մինչեւ ի խաչն իմ պապուն Հասանայ, յինտահամտէն մինչ ի յայտնութիւն Մամբանայ իմ կենակցին, Ութորկից ելիցն մինչ ի առաջաւորն հասարակաց անյիշատակաց, բարեկենդանին Ա. շարաթն իմ եղբար Դաւիթն, Բ. շարաթն իմ քուերն Մարինայ, ազուհացից շարաթ կիւրակէքն իմ եղբարն Իւսնէին, զասկէն մինչ ի Աստուածածնին եւ ի խաչն մինչ ի յինակամուսն ինձ Հասանայ: Աւրհնեցաւ եկեղեցիս ի ՌՁԹ (1240) թուին ի հայրապետութեան Տեառն Ներսիսի Աղուանից կաթողիկոսի: Հաստատ է զիրս

կամաւն Աստուծոյ, որ հակառակի, ոստին Աստուած է եւ իւր սուրբքն: Անտաւնի տաւնին մի աւր ժամ Յովասափ միայնակեցին կատարի կամաւն մեծին Հասանայ» (Արցախ, էջ 173—174. հմմտ. նաեւ Սիոն, 1867, էջ 28. Չարալեան, Ճանապարհորդութիւն, Ա., էջ 183. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 372):

Գանձասարի վանքը իր արեւմտեան կողմը ունի սրբատաշ քարերով, երկու միապաղպ միջնասիւններու եւ վեց պատկից սիւներու վրայ շինուած սիրուն գաւիթ մը, — նաեւ եկեղեցի կոչուած — որուն վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «Թուին ՌԺԵ (1266), կամաւն ամենակալին Աստուծոյ եւ Չարալ Դաւթս որդի Վախտանկայ կողմանցն Արցախոյ եւ ամուսին իմ Մամբան, թոռն Բաղուց թագաւորին եւ հարազատ որդին իմ Աթարակն յետ կատարման եկեղեցոյս հիմնարկեցաք ժամատունս եւ բազում աշխատութեամբ աւարտեցաւ, զոր եւ հայցեմ անմուսաց յիշել յազաւթս ձեր, փոքր ընծայ տուի զՄատգեղն իւր շարեքտարովն, զձոսանց իւր սահմանովն: Դարձեալ եւ Աթարակս ընծայեցի յաւթարութեամբ ոսկեալուս աւետարան եւ պատուական սուրբ Նշան, զՔրիստոսփորն եւ զմեր հայրենի հարաւակուսն զԻլրին իւր սահմանովն եւ սահմանեցին զխաչի ութարէքն պատարագել զՔրիստոս...» (Արցախ, էջ 174—175):

Սոյն գաւիթին մէջ իրրեւ իշխանական եւ վանական դամբանարան ամփոփուած են իշխանագուններ³ ու եկեղեցականներ:

«Այս է հանդիստ մեծին Չարալի, յազաւթս յիշեցէք, թվ. ՊՁ»:

«Յովհաննէս կաթողիկոս»:

«Այս է... Իրիկոբ... ողիկոսին... նից, ի ՌձԲ. թուին (= կաթողիկոս Աղուանից)»:

«Այս է տապան Երեմիա կաթողիկոսին Աղուանից, որ է յազգէն Չարալ Դոլին ՌձԶԹ»:

«Այս է տապան Եսայի կաթողիկոսին Աղուանից, որ է յազգէն Չարալ Դոլին ՌձԶԷ թուին»:

«Այս է հանգիստ Դաւիթ կաթողիկոսի, (որ է) որդի Բաղտասար պէկին»:

«Այս է տապան Յոհաննէս Աղուանից կաթողիկոսին, որ է յազգէն Չարալ Դոլին թվին ՌՄԼԵ. ին»:

³ Հմմտ. Կիր. Գանձակեցի, Պամ. Հայոց, էջ 230:

«Այս է տապան Սարգիս Աղուանից կաթողիկոսին թվին ՌՄԶԷ. ին»:

«Այս է տապան Մեարապոլտին Բաղդասարայ մեծ արհին, Կոյսեր պսակ հովուապետին, Տանս Աղուանից Հայոց ազգին, Յազգէ Չարալ մեծ իշխանին, Տեառն Արցախական աշխարհին, թվին ՌՅԳ, 1854, Գ. յուլիսի» (Արցախ, էջ 176):

Գաւիթին հիւսիսային դրան ճակատակալ քարին վրայ կայ՝ «Թվին ՉԻ (1271) կամաւն Աստուծոյ եւ Յովհաննէս որդի Իւանէի առաջնորդ սուրբ ուխտին Գանձասարայ հրամանաւ Տեառն Սաշենո Աթարակին իմ հաւրալ արդեանց զնեցի զՎարդանայ թաղս մին շորից եւ զնա եւ այլ ընծէք տվի սուրբ կաթողիկէս, միաբանքս տվին զՈհանու, զԱկորա տաւնին զամէն եկեղեցիքս ինձ պատարաք» (Արցախ, էջ 176—177):

Վանքին եւ անոր գաւիթին արտաքին որմերուն վրայ կան բազմաթիւ արձանագրութիւններ, որոնք կը յայտնեն այն շինութիւնները, որոնք Գանձասարի վրայ եղած են եւ կու տան ցանկը այն նուիրատուութիւններու, որոնք անոր ընծայուած են: Չանոնք յառաջ կը բերենք, վասն զի կայ ունին Գանձասարի կաթողիկոսական հետ եւ պայծառ ապացոյցներ պատմութեան հետ եւ պայծառ ապացոյցներ են անոր վայլած համակրանքին եւ ճոխութեանը:

1. «Ես Այտինս, Խիմէս որդիք Աթարակին տալք Արմաճայտար հոգն ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Ներսիսի թվ. ՉԻԴ»:

2. «Ես Սմբատ որդի Փիրհամգին տվի Բեմին հոգն իմ պապեց հոգուն սուրբ ուխտին Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Ներսիսի թվ. ՉԻ»:

3. «Թվ. ՉԴԵ. եւ Սարգիս կաթողիկոս որդի Հատիր Մէլիքին, թոռն մեծին Սայտունին եւ զնեցի զհայրենիքն ի Կասրայ գ. բտակին, մինակ տան գ. բտակին ու կէսն, կոսալանայ գ. բտակին տվի սուրբ ուխտս Գանձասարայ, ով տակն տվի սուրբ ուխտս Գանձասարայ, զայս հայրենիքս հանէ ի սուրբ եկեղեցոյս ԳձԺԺ հայրապետացն նզոված է, սուրբ Ռվանեսին կապուած է»:

4. Կամաւն Աստուծոյ եւ Սայտունս որդի պարոն Աղբաստի տվի իմ հայրենեացն զՏանձաձոր ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Եղիսիան, սորա ետուն տարուան Գ. ժամ, ով զայս հայրենիքս հանցէ տարուան Գ. ժամ, ով զայս հայրենիքս հանցէ

յեկեղեցոյս ԳձԺԺ. հայրապետացն նզոված է թվին ՌձԾԶ (1507)»:

5. «Թվ. ՊԺ. իշխանութեամբ մեծի Իւսնէի եւ տէր Կոստանդ մեծ փափազանաւք զնեցի զգանդականիս, սուրբ ուխտս բերի»:

6. «Ես Տուրուսն թոռն մեծի Չարալին տվի Մսերչին հոգն ի սուրբ ուխտս Գանձասար առաջնորդութեամբ տէր Ներսիսի թվ. ՉԻԲ»:

7. «Ես Պատամ որդի մեծին Չարալին տվի Կունձի հոգին կալէն վեր ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Ներսիսին, թվ. ՉԻ»:

8. «Ի թվս. ՉԻ. եւ Պուտաղս ու Վախտանգս եւ այլ կղբարքս միաբանեցաք եւ տուաք Փառուանց... ուխտս Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Ներսիսի»:

9. Յանուն Աստուծոյ եւ Սանայս Հանդարեղցի եկի մեծ յուսով ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ իշխանութեամբ Աթարակին. զիմ հոգոյ արդիւնքն ի կաթողիկէս տվի, միաբանքս տուին զՄատազարդն զամեն եկեղեցիքս ինձ պատարաք Բ. ժամ իմ կողակից Մարհանին, ով խափանէ իմ մեղացս պարտական է, ՉԻ թիւ»:

10. «Յուսովն Աստուծոյ եւ Կուսեանս (Ուկնաս) դուստր մեծ ամիր Հասանայ, յետ մահուան մեծին իմոյ սահմանեցի զնա սուրբ ուխտին եւ տվի ընծայ տէր Յովհաննէսին եւ միաբանքս տվին Բ. պատարաք ի տաւնի Գանձասարայ... թվ. ՉԾ»:

11. «ՌՄԼԹ. թուին կամաւն Աստուծոյ ձեռամբ Տեառն Յովհաննու կաթողիկոսին եւ Ապաւ (Արով) ուղղաշի որդի Մէլիք Յովսեփա Թալիչու եւ իմ կենակից Հերիքնայ եւ որդիք Մէլիք Պէկլար եւ Մէլիք Ապաւ մեր հալալ արդեանց շինեցաք սրբոյ աթոռոյս Աղուանից Գանձասարու երկու եկեղեցեաց տանին եւ խախտեալ որմունս բազում աշխատութեամբ յիշատակ մեզ եւ ննջեցելոց մերոց...»:

12. «Կամաւն Աստուծոյ եւ տէր Ներսէս Ամարասայ եպիսկոպոս եկի մեծաւ յուսով ի սուրբ ուխտս իշխանութեամբ Աթարակին, միաբանեցայ, տվի զիմ հոգոյ արդիւնս, սորա ետուն Ե. աւր ժամ... ՉԼԱ»:

13. «Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ եւ Բարսեղ որդի Ապաղուր երիցոս, ամուսին իմ Մամաք... զնեցի զՏնկին երկիրն, տուի ի կաթողիկէս... թուին ՉԻԷ»:

4. ԽԱԹՐԱՅ ԿԱՄ ԽԱԳԱՐԻ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԽԹՐԱՎԱՆՔԸ

Վաղահաս զինվորական հետու, Թարթառ գետի աջ կողմը սարահարթի մը վրայ կը հանդիպէ այս վանքը: Տաճարը շինուած է չորս սիւներու վրայ, որոնցմէ երկուքը միասնապէս են եւ երկուքը երկեկու կտոր: «Վանքս ունի (այս է եկեղեցին) երկու փոքր եւ աւագ խորան մը եւ դեռ ուրիշ խորան մըն ալ հիւսիսային արեւմտեան կողմը... 17 մետր 10 սանթիմ երկարութիւն, 14 մետր լայնութիւն» (Արցախ, էջ 194. Եփրեկեան, Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 123):

Տաճարին արեւելեան ճակատին վրայ գրուած է՝ «Ի ՈՅԳ (1204) (կամ ՈԶԳ) 12 թուիս եւ աէր Յովհաննէս շինեցի գեկեղեցիս եւ ժողովեցի զխաչս եւ զգիրս որ ի սմա եւ արկի զՁոթացն այգին եւ զՄատաղիսն բագում աշխատութեամբ եւ ետու զվանքս իւր ամեն սահմանուն իմ եղբարս Հասանայ եւ իւր որդեացն Հաթերքու տեանն միջնորդութեամբ ով խափանէ խափանեցի ի կենացն Աստուծոյ»: «Յանուն Աստուծոյ այս իմ գիր է Հասանայ, որ երբ իմ արբերս գեկեղեցիս շինեաց եւ զվանքս ինձ երեւ, եւ զՄնձորոյ բակս իւր սահմանով ի յեկեղեցիս տուի, ով հակառակ կայ Աստուծոյ հակառակ կայ, ով զայս գիր խափանէ չունի թողութիւն յԱստուծոյ»:

Վանքին ներքը՝ բեմին վրայ՝ «Շնորհիւ Քրիստոսի եւ Ասիէ դուստր արքայաչուք իշխանին Տարսայիճի թագազարմ մաւրն իմոյ Մինախաթունին, նարստ եղեալ քրիստոսապակ զլիսոյ իմոյ մեծափառ իշխանին Գրիգորի ի շինութիւն լուսանուէր սուրբ եկեղեցւոյս կամեցայ ի ձեռն քահանայապետին մեծի Տեանն Յովհաննիսի զիմ յարգար ընչից կանգնեցի բեմի սեղան ի գեղմանն Քրիստոսի, զի յամենայն կիրակէ եւ շարաթ, տաւն Մննդեան եւ Տեաննընդառաջին, Չասակին, զՎարդապետին, Աստուածածնին եւ սուրբ Խաչի ինձ կատարի պատարագ դամեն եկեղեցիքս, որ տուի զմեր խասնոզն Բլբլի հանդի գանեկապան ա. բահի Չուր»:

Չախաղոզեան փոքր խորանին վրայ՝ «Այս ճախաղոզ խորանի սուրբ Պատկոպիտոս է, զմեծ տէր Յովհաննէս շինող եկեղեցոյս որդի Դաւիթն, եղբայր մեծ իշխանին

12 Հմմտ. Տէր Մովսէսեան Մ. արքեպ. Հայկական երեք մեծ վանքերի ճաթիւի, Հաղարծնի եւ Դատի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները. Երուսաղէմ, 1938, էջ 98:

Հասանայ յաղաւթս յիշեցէք: — «Աջակողմեան սուրբ Մինաս զՄինախաթուն դուստր մեծի իշխանին Չախաթն եւ ամուսին Տարսայիճին յաղաւթս յիշեցէք»:

Հիւսիսային սիւներէն մէկուն վրայ՝ «Աստուծով եւ Ազարիա միաբանեցայ սուրբ ուխտիս տէր Յովհաննէս եւ միաբանքս տուին Ա. աւր ժամ Համբարձման»: Ուրիշ մըն ալ Դ. պատարագ կը ստանայ:

Վէմ քարի վրայ կայ՝ «Աստուած ողորմեա Սմպատիս եղբար»:

Չարդուած քարի մը վրայ՝ «Կամաւն Աստուծոյ եւ Հասան եւ մայրն իմ Շուշիկ շինեցաք զսուրբ կամար Պետրոս հաւր իմոյ թվ. ՈԿԳ»:

Սեղանին ճակատը՝ «Շնորհիւ ամենագորին Աստուծոյ մէք նուստ ծառայքս Քրիստոսի Յօհան, Բարսեղ, Աթանաս, Ղազար վարդապետք շինեցաք զսուրբ տաճարս Աստուածածնին եւ սուրբ Առաքելոյն յաջողութեամբ խորանի երեք մեծ կամարօքն մինչեւ ատեանն հին էր կամար կցեալ բազում երկամբք եւ աշխատանօք ի դառն ժամանակի»:

Սիւնի մը վրայ՝ «Կամաւն Աստուծոյ եւ հրամանաւ Տեանն Յօհաննէսի, Աստուծով եւ Շահանս միաբանեցայ սուրբ ուխտիս Խաչի, տվի զծառատակաց այգետեղն եւ այլ ընծայ ի սուրբ միաբանաց, ողորմութեամբ առաջնորդ տէր Ռուբենի եւ ամենայն միաբանքս տուին երեք պատարագ ի տօնի Վերափոխման եւ Աղուհացից, պարտական է առաջին Աստուծոյ թվ. ՉԺԳ»: — Աստուծով եւ Շերբէրկս զիմ Վաչանց կէսն առայ Մուշայի որդւոյն ծախեցի քսան եւ հինգ դահեկանի, տէր Ռուբէն վկայ. ա. աւր պատարագ» (Արցախ, էջ 193—195. Չախաթն, ճամբ., Ա., էջ 229—231):

Այս արձանագրութիւններու մէջ ամփոփուած է Խաթրայ վանքի պատմութիւնը: Ան հիմնարկութիւնն է Դովեան տոհմին եւ նմանապէս դամբանարանը: Յովհաննէս եպիսկոպոս գործին հողին եղած է եւ անոր թեւ թիկունք եղած Գրիգոր Դովեան իր կնոջ Ասիէի¹³ հետ որ հոս ալ թաղուած է: Քիչ ծախս է եղած: Անոր պահպանութեան եւ

13 Աւետարանի մը յիշատակագրութեան մէջ կայ՝ «Աս (Ասիայ) ամենայն բարեպաշտութեամբ զարգացեալ զարգարեաց զանազան սպասուք եւ շինուածովք գեկեղեցիս Հայաստանեայց, ստացաւ զսուրբ աւետարանս յարգար ընչից իւրոց եւ ընծայեաց իւր սուրբ

զարգացումին համար եղած են նուէրներ ու նպաստներ: Այնպէս կը թուի Յովհաննէսի 1204ին դրած արձանագրութեանէն — ժողովեցի զխաչս եւ զգիրս որ ի սմա — թէ կանխաւ հոն արդէն վանք — եկեղեցի դոյութիւն ունէր:

Վանքը իր անունն առած է Թաղէոս առաքելոյն Խաթ անուն աշակերտէն (Չախաթեան, ճամբ., Բ., էջ 229 եւ Այլշան, Քրիստոնէութեան Արշալոյս ի Հայս, էջ 23):

(Շարունակելի:) Է. Է. ՈՍԿԵԱՆ

ՊՈՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԵՑ ՄՇԵԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

1. Մշակոյթ բառը ընդարձակ իմաստ ունի. կը նշանակէ մարդուն ազնուացումն ու կատարելութիւնը մտաւոր, բարոյական ու ճաշակագիտական տեսակէտով:

Այն տեսակէտը, որ մեր յաջորդ ուսումնասիրութեան նիւթ պիտի կազմէ՝ «Մշակոյթ» բառին մտաւոր-կրթական իմաստովը կոչուած է: Այս տեսակէտով՝ Մշակութային Ընկերութիւնները մաս կը կազմեն գաղղոցական ընդհանուր գարգացումին, կամ՝ մէկ բառով՝ կրթական գործին:

Հին ժամանակներն անձանթ էր, բնականաբար, «Մշակութային Ընկերութիւն» բացատրութիւնը: Ժէ. դարու վերջերն ու ժՐ. դարու սկիզբը, երբ առաջին անգամ կը ծանօթանանք հայ մշակութային ընկերութիւններու գոյութեան՝ անոնք «Եղբայրութիւն» անունով կը յորջորջուին եւ կրօնաթիւնը եւ բարեբարական նկարագիր կը կրեն: Ուշագրաւ է սակայն որ ո՛չ միայն այն հին ատենները, այլ եւ յետոյ ալ յաճախ կը ճանդիպինք մշակութային ընկերութիւններու, որոնք կրօնական անուն կը կրեն: Իբրեւ

ուխտի Խաթարի վանս (գրեցէ Խաթարի), որ է գերեզմանատուն մեծ իշխանացն ազգին Գօփեանց... եւ (ինքն) զնի ի դամբարանի ի նոյն ի վերասացեալ սուրբ ուխտն» (Արցախ, էջ 390): — Աւետարան մը 1312ին յիշատակ կը տրուի Խաթարայ (Աղբը. Հանդ. Անահիտ, 1911, Թ. 5—6 եւ Հասկ. Հայագիտական տարեգիր, Ա., 1948, էջ 8): — 1708ին Ս. Խաթի վանքը կը գանուէր Մովսէս վարդապետը (Արշալոյս Արարբեան, 1849, էջ 95, ուր եւ Արցախի շատ մը վանքերու առաջնորդներն ու միաբանները յիշուած են):

նոյն յիշենք. «Ս. Ոսկեանց Ընկերութիւն» (Եւզովիա), «Ի Սէր Յիսուսի Աղքատացելոյն Ընկերութիւն», «Ս. Ստեփանոսի Նախապաշտի Ընկերութիւն» (Աղբիւնապոլիս), «Ամենայն սրբոց Ընկերութիւն» (Մարզուան), եւ այլն: Այս իրողութիւնը նախ յայտարար նշան է հայ ժողովուրդի բնածին կրօնաթիւնը: Բայց, ըստ մեզ, ատիկա ուրիշ աւելի խոր նշանակութիւն մ՛ալ ունի. — թրքահայերը ստիպուած էին յաճախ իրենց դպրոցներու պաշտպան ընկերութիւններու անունը կնքել կրօնական կամ բարեբարական տիպոսով մը՝ կասկածանքի ու հալածանքի չենթարկուելու համար: Այս կէտը փաստ մըն է ընդունելու համար որ թրքահայ շատ մը ընկերութիւններ, նոյն իսկ զուտ կրօնական նկարագրով կամ բարեգործական անունով, ինչպէս Աղքատախնամները, իրենց ծրագրով եղած են գլխաւորաբար մշակութային ընկերութիւններ՝ հնարաւոր պարագային նպաստելու համար հայ դպրոցին կամ ընդհանրապէս հայ մշակոյթին:

Այս ատիկա ըսենք նաեւ որ եղած են ատեններ, երբ մշակութային ընկերութիւններ կազմուած ու գործած են, առանց հրապարակի վրայ որոշ անուն մը կամ տիպոս մը գոյութիւն ունենայու: Ասով միայն կը մեկնուին հայ թերթերու մէջ ինչ ինչ յիշատակութիւններ ընկերութիւններու, որոնց ո՛չ անունը, ո՛չ տեղը, ո՛չ թուականը եւ ո՛չ ալ կանոնադրութիւնը յայտնի կ'ըլլայ եւ որոնք սակայն իրապէս գոյութիւն ունեցած են:

Յորջորջումի տեսակէտով Մշակութային Ընկերութիւնները կրնանք բաժնել 3 շրջանի. 1. Հին շրջան, այսինքն՝ մինչեւ 1810, երբ հայ ընկերութիւնները սովորաբար «Եղբայրութիւն» կոչուած են: 2. Միջին շրջան, 1810—1908, երբ անոնք ընդհանրապէս «Ընկերութիւն» անուանուած են: 3. Նոր շրջան, 1908էն առկին, երբ հայ ընկերութիւնները մեծ մասով «Միութիւն» տիպոսը կը կրեն:

2. Հայ Մշակութային Ընկերութիւնները, իրենց ծագումէն սկսած, եղած են օժանդակ մը հայ դպրոցին: 1861ին Արժուի վասպուրական¹ կը գրէ որ ժողովրդական դպրոցներէն շատերը ընկերութիւններու նպաստով, իր բաւերով՝ «ընկերական հոգարարձութեամբ» կը կառավարուին:

¹ Վան, 1861, էջ 68: